

НАУКОВІ СТАТТІ

УДК 323.1(477):159.923.2(=161.2)

М. Г. Тиский –
кандидат історичних наук, доцент кафедри політології
Волинського національного університету імені Лесі Українки

Історичні аспекти становлення української національної ідентичності

*Роботу виконано на кафедрі політології
ВНУ ім. Лесі Українки*

У статті досліджено процес становлення української національної ідентичності в контексті сучасних теорій націоналізму. Проаналізовано витoki й основні історичні етапи формування українського етносу та сучасної нації.

Ключові слова: етнос, нація, народне християнство, націоналізм, національна ідентичність, національна революція.

Тыский М. Г. Исторические аспекты становления украинской национальной идентичности. В статье исследуется процесс становления украинской национальной идентичности в контексте современных теорий национализма. Анализируются истоки и основные исторические этапы формирования украинского этноса и современной нации.

Ключевые слова: этнос, нация, народное христианство, национализм, национальная идентичность, национальная революция.

Tysky M. G. History Aspects of Becoming of Ukrainian National Identity. The article studies the process of Ukrainian national identity development. The roots and land marks of the Ukrainian ethos formation and the contemporary state of the nation are analysed.

Key words: ethnos, nation, folk Christianity, nationalism, national identity, national revolution.

Постановка наукової проблеми та її значення. Досягнення сучасної світової науки з питань націєтворення дають можливість глибше проникнути в процес становлення національної ідентичності. Те, що український народ уцілів і зберіг себе за всіх історичних випробувань, на думку О. Субтельного, “є загадкою історії, що спонукає пильніше розглянути минуле України й українців” [1].

У процесі дослідження взято до уваги праці відомих українських учених, зокрема М. Грушевського, М. Костомарова, В. Антоновича, Я. Дашкевича, О. Субтельного, Д. Дорошенка, С. Рудницького, І. Лисяка-Рудницького, О. Бочковського, В. Старосольського, Г. Касьянова. У наукових розвідках українських істориків розглянуто різноманітні аспекти витоків та формування українського етносу й нації. Важливим джерелом у процесі дослідження стали праці сучасних зарубіжних дослідників із проблем зародження та становлення нації, зокрема Й. Г. Гердера, Й. Г. Фіхте, Г. Гегеля, Е. Гельнера, Е. Сміта, Б. Андерсона, Р. Шпорлюка та Д. Шнаппера.

Мета нашої статті – на основі напрацювань української історичної науки й сучасних досліджень зарубіжних учених проаналізувати процес становлення української національної ідентичності.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Український історик М. Грушевський появу “перших значних фрагментів нашої людності” відносить до періоду IV–поч. IX ст., який він визначає, як чорноморсько-український. На думку вченого, “східнослов’янські” племена почали своє окреме буття внаслідок розселення, а українська людність увійшла в орбіту торішнього культурного, цивілізаційного життя, стала предметом уваги цивілізованих письменних народів. Із того часу, вважає історик, “починається процес національного формування – перетворення людності в національну спільноту на її національній території” [2]. М. Грушевський у своїх працях звертає увагу на те, що давні українці вступали в культурно-релігійну взаємодію з

грецьким і римським світом, тобто українська людність вступає в контакт із християнством, а після поширення його на українських землях набуває ознак народної релігії. На думку дослідника, саме сільськогосподарська праця й зумовила специфіку релігії українського етносу. “Сільськогосподарський календар, – писав історик, – був скелетом, рихтуванням, до котрого чіплялись різні акти релігійно-політичного і громадського життя. Річний календарний круг – є зараз властиво єдина наша релігійна система” [3]. Із праць М. Грушевського випливає, що християнство, офіційне утвердження якого на теренах України розпочалося з кінця X ст., увібрало в себе релігійні ідеї праукраїнського етносу доісторичної доби. Вони були чинниками модифікації християнства на українському ґрунті. У контексті сучасних досліджень В. Бебека слід вважати, що в процесі формування українське християнство увібрало в себе релігійні вірування, які сформувалися ще в період трипільської цивілізації (VI–III тис до н.е.) [4].

У період Реформації під впливом поширення в Європі протестантизму в українському християнстві утверджуються ідеали свободи та справедливості. В умовах польсько-литовського панування українське християнство змогло зберегти себе й продовжити своє функціонування завдяки перетворенню його з офіційного в народне. Українське християнство – результат творчості народних мас, що розвинулась під впливом культурних і соціальних обставин. Становлення народного християнства як релігії українського народу відбувалось у часи поневолення його чужими державами.

У цих умовах саме сільські священики у своїх щоденних контактах і щотижневих проповідях використовували народну мову, а вчення, “що вони проповідували, було настільки ж національним, як і всесвітнє” [5]. Отже, в умовах насадження католицизму та постійних моральних і матеріальних утисків український народ зберіг свою самобутність завдяки народному християнству.

М. Грушевський вважав український народ народом західної культури і в національних та соціальних акціях козащини XVIII ст. убачав вплив західноєвропейської реформаційної динаміки, трансформованої західноукраїнським міщанством наприкінці XVI ст. На думку науковця, реформаційні ідеї, що поширювались із Заходу, були серйозним чинником пробудження релігійного життя після його занепаду в попередніх століттях, а також фактором підйому соціальної й духовно-релігійної енергії українського народу [6].

Передумовами появи козацтва на середньому Придніпров’ї стали закріпачення селян на території Речі Посполитої та культурна конфронтація з польським населенням на релігійному ґрунті.

На думку І. Лисяка-Рудницького, “повстання Хмельницького було “національним” у контексті XVII ст. у тому сенсі, у якому були такими попередні повстання Нідерландів проти Іспанії або Чехії проти австрійських Габебургів. У кожному з трьох випадків соціальні та релігійні фактори мали велике значення, але неправомірно заперечувати фактори національного виміру”.

Опираючись татарам, полякам, а пізніше – росіянам, козаки зберегли Україну як окрему політичну одиницю [7].

На думку французького вченого Д. Шнаппера, “війни, протистояння небезпеці і зовнішнім чинникам пробуджують свідомість етнічних груп та народжують спільноту, що усвідомлює власну самобутність” [8]. Упродовж століть козак став ключовою постаттю в національній свідомості українців. Пристрасне обстоювання волі й гідності простої людини, а також заклик до соціального та національного визволення у творчості Шевченка ґрунтується на славному минулому козацької доби.

Переяславські угоди 1654 р. стали переломними в подальшій долі українського народу. Б. Хмельницький уклав угоду з московським царем Олексієм Михайловичем, котрий представляв величезну за територією імперію, витоки якої сягають ще із Суздальсько-Володимирського князівства.

Упродовж чотирьох століть із часу руйнування Києва Північно-Східна Русь розвивалася під впливом татаро-монголів. За цей період на вказаних землях формується етнос, що значною мірою перейняв ментальність своїх поневолювачів – кочових племен. З. Бжезінський у своїх працях приходиться до думки, “що монгольські правителі виявились цілковито піддатливими на поступову асиміляцію з культурно розвинутішими народами” [9]. На думку американського історика Р. Пайнса, “в цей період російської історії був підготовлений ґрунт для політичної влади, яка об’єднала в собі туземні і монгольські елементи” [10]. Татаро-монгольська іго із його деспотичною формою управління трансформувалось у царське самодержавство й закріпило татаро-монгольську традицію. Історичні

Історичні студії

джерела підтверджують, що значна частина татарських правителів ставала російськими дворянами, князями та навіть московськими царями.

Отже, Переяславські угоди були укладені між різними за ментальністю народами. Б. Хмельницький представляв тоді слов'ян, які вже сотні років перебували під впливом Західної християнської цивілізації, а московський цар Олексій Михайлович представляв народи, що формувалися під впливом східних кочівних племен. Кочівництво в часи Чингінсхана створило досить ефективну перерозподільну культуру світового масштабу, яка в корені відрізнялася від землеробської ритмики.

М. Костомаров у своїй праці “Две русские народности” наголошував, що “українська і російська народності різняться між собою, вони не тотожні. Ця відмінність наявна і в релігії” [11].

На підтвердження цього М. Грушевський у своїх працях обґрунтував положення, відповідно до якого культура певного етносу виступає тим чинником, який модифікує, видозмінює нову релігію на теренах свого поширення, набуваючи етнокультурної специфіки. Ось чому православ'я російське й українське є різними за своїм культурним змістом.

Поступове поглинання Гетьманщини Московським царизмом призвело до закріпачення українських селян, як російськими дворянами, так і козацькою старшиною. У культурному житті українців цього періоду відбувалися великі зміни. Українське народне християнство, що впродовж століть було рушієм культурного життя та захисником національної самобутності в боротьбі з католицизмом, було поглинуте Московською патріархією. Колись потужна за впливом народно-християнська церква в нових умовах перетворилась у засіб поширення російської імперської культури.

Процес поглинання української церкви відбувався паралельно з поступовою ліквідацією автономії Гетьманщини. Новостворені російські навчальні заклади переманювали викладачів і випускників Києво-Могилянської академії, Чернігівської, Переяславської й Харківської колегій. Добре освічені священники української православної церкви направлялися на службу у віддалені райони імперії. Таке поглинання української інтелектуальної еліти, яка впродовж століть формувалася під впливом європейської цивілізації, сприяло транзиту культурних цінностей на обширну територію Російської імперії. Тодішні російські правителі сприяли такій асиміляції з культурно розвинутішим українським етносом.

Національне відродження кінця XVIII ст. відбувалося під впливом Великої французької революції та ідей німецького філософа Гердера. Французька революція надихала поширення ідей про права особи й про те, що носієм суверенітету є народ, водночас завойовували визнання народна мова, звичаї та традиції. Гердер перший у своїх працях, наголошував, що людська цивілізація існує не в загальних, а в конкретних національних проявах.

У контексті цих впливів тогочасна українська інтелігенція зосередила свою увагу на вивченні історії, мови й фольклору свого народу.

Наприкінці XVIII ст. серед українського дворянства Лівобережжя посилюється зацікавленість історією, особливо історією козаччини. Опис козацтва в “Истории Русов” посилював інтерес до української минушини. У контексті ідей Гердера українська інтелігенція того часу намагалася перетворити місцеву розмовну мову на головний засіб самовираження всіх українців. Першим твором, написаним мовою селян, була “Енеїда” І. Котляревського. Публікація в 1798 р. цього твору знаменувала появу української мови як літературної. На думку американського вченого Б. Андерсона, “вживання цієї мови стало вирішальною стадією у формуванні української національної свідомості” [12].

Провідна роль у поширенні літературної української мови й становленні національної ідентичності на початку XIX ст. належить харківським романтикам. Більшість цих молодих українських інтелектуалів проживала в Слобідській Україні та була пов'язана з Харківським університетом.

Важливе місце у формуванні національної ідентичності належить історикам. У своїх працях І. Лисяк-Рудницький звертає увагу на те, що “візія вільного і славного минулого діяла на уми, як потужний збудник..., козацький міф діяв на двох різних рівнях”. Українське культурне відродження розпочалося серед Лівобережного дворянства, нащадків провідної верстви Гетьманщини. Козацька

традиція жила й серед поневоленого селянства, а також пам'ять про минулі повстання проти експлуататорів простого люду [13].

Бурхливі зміни, що відбувалися наприкінці XVIII ст. в Європі, на думку Е. Гелнера, пов'язані з переходом людства від аграрного до індустріального суспільства. Цей перехід він назвав "перехід до ери націоналізму" [14].

Б. Андерсон у своїх працях робить висновок, що "зіткнення капіталізму й друкарської техніки історично успадкованою строкатістю людських мов підготували арену для сучасних націй" [15].

Проголошення Української народної республіки стало результатом діяльності, передусім української національної еліти в XIX ст. В умовах громадянської війни в Росії УНР була приречена через надмірний зовнішній тиск та внутрішні протистояння, передусім прихильників соціалістичної й націоналістичної ідеології. На думку американського історика Р. Шпорлюка, саме боротьба комунізму та націоналізму визначила долю України на початку XX ст. [16].

Активний учасник української революції 20-х рр. Д. Дорошенко, аналізуючи політичні події того часу, робить висновок, що, "незважаючи на біль і розчарування за втраченою самостійністю, вони ще більше укріпили українське національне почуття, а ідеї самостійності стали ідеалом і життєвим заповітом" [17]. Репресії проти учасників національної революції у 20–30-х рр. були направлені передусім на знищення соціальної бази українського націоналізму. Підтвердженням висновків Д. Дорошенка став відчайдушний збройний опір комуністичній системі в 40–50-х рр. на Західній Україні. Учасники національно-визвольних змагань, усвідомлюючи свою культурну відмінність від тих, проти кого вони боролися і відчували свій зв'язок з усім українством, добре розуміли, що сталінський режим розправиться з ними таким же чином, як він це зробив у 20–30-х рр. на Східній Україні, тому боролися до останнього подиху.

Проникнення марксизму в Росію сприяло трансформації цієї доктрини з російською традицією авторитарно-патріархальної культури, що призвело до перерозподільного експропріаторства.

У рамках неоконсервативної теорії ця перерозподільна система розглядається як своєрідний панмонголізм глобальних амбіцій.

Національне відродження другої половини 80–поч. 90-х рр. XX ст. було добре підготовлене зусиллями української інтелектуальної еліти попередніх років. Важлива роль у процесі національного відродження належить українському дисидентському рухові "шістдесятників" як осередку українського дисидентства. Вони однаково прагнули як здобуття громадських свобод, так і національних прав. Скориставшись нагодою, що виникла внаслідок трансформаційних процесів, запропонованих владною верхівкою СРСР, українська інтелектуальна еліта розпочала процес національного відродження з формування опозиційних структур. Наприкінці 1988 року в Україні намітилася тенденція до формування двох політичних течій. Більш радикальна, що виступала як спадкоємниця ідей національно-визвольних змагань 40–50-х рр., була представлена Українською гельсінською спілкою й мала значну підтримку на західноукраїнських землях. Інша, що зароджувалась у середовищі Спілки письменників України, була виразником частини партійно-радянського керівництва та прагнула більш мирної автономії, відродження, мови й культури народу.

На початку 1989 р. саме за сприянням СПУ сформовано Товариство української мови імені Т. Шевченка. У вересні 1989 р. на основі розрізнених громадських організацій створено Народний рух України за перебудову, який об'єднав усі національні сили України. У своїй програмі Рух обстоював суверенітет Української республіки, відродження мови та культури народу, порушувались у ній також економічні й екологічні проблеми.

У своїй практичній діяльності НРУ займався просвітницькою та пропагандистською роботою з метою відродження національної свідомості. Народні університети, просвітницькі центри при обласних організаціях Народного руху ставили за мету пробудити інтерес до правдивих сторінок історії України. Вивчення історії України супроводжувалося масовими заходами. Так, 21 січня 1990 р. на честь річниці Соборності України організовано живий "ланцюг злуки". Він простягнувся від Львова до Києва і в ньому взяло участь сотні тисяч українців.

Зацікавлення козацтвом особливо проявилось у 1990 р. під час масових заходів, присвячених річниці битви під Берестечком та святкування 500-ї річниці запорізького козацтва. На Західній Україні особливий інтерес проявлявся до сторінок недавньої історії збройної боротьби Української

Історичні студії

повстанської армії у 40–50-х рр. ХХ ст. У практичній діяльності руху ці заходи сприяли впорядкуванню могил загиблих земляків. Масові заходи Руху в містах і селах супроводжувалися виступами аматорських колективів художньої самодіяльності, вони проводилися з використанням національної символіки.

Попри шалений опір партійно-радянської номенклатури результати діяльності Народного руху були вражаючі. Так, якщо на березневих 1990 р. виборах в Ради різних рівнів за кандидати в депутати від НРУ на Галичині, Волині та в м. Києві віддали свої голоси від 40 до 60 % виборців, тоді як на референдумі 1 грудня 1991 р. вже більше 90 % українців проголосували за підтвердження Акту про незалежність України [18].

Водночас результати виборів 1990 р. засвідчили також те, що національна свідомість українців була глибоко вкорінена в усіх верствах українського суспільства, переважно на території Західної та частини Центральної України, а в інших регіонах лише на рівні інтелектуальної еліти. Такий стан суспільства можна пояснити сталінськими репресіями й насамперед голодомором. Розкриття правди про жертви голодомору 1932–1933 рр. та масові розстріли НКВС у 20–30-х рр. на Східній та 40–50-х рр. на Західній Україні спонукало до поступового переосмислення комуністами своїх ідеологічних переконань. Подібно до того, як Гітлер був “найпотужнішим важелем у становленні єврейської держави”, так і Сталін став потужним аргументом в проголошенні незалежності України [19]. Саме фактор страху став не останнім аргументом на підтримку прокомуністичною більшістю Акту проголошення незалежності України.

Важливою запорукою успіху національної революції 90-х років є те, що НРУ очолили авторитетні особистості, для яких націоналізм як ідеологія був не тільки системою вірувань, а й формою релігії.

Проте, на думку Е. Сміта, “з досягненням політичної незалежності, спостерігається спад націоналістичного запалу, як тільки стає зрозуміло, що націоналізм не має рецепту для швидкого економічного розвитку” [20].

Отже, українська нація впродовж тисячолітньої історії свого формування, за висловом І. Лисяка-Рудницького, “двічі вмирала й двічі відроджувалась”, проте, будучи на межі зникнення, воскресла наприкінці ХХ ст. завдяки діяльності національної інтелектуальної еліти.

Формування національної ідентичності впродовж XII–XVII ст. відбувалося під впливом давньої української культури, яка в процесі християнізації трансформувалась у народне християнство. Український народ зберіг свою самобутність завдяки спаду насадження католицизму, постійних матеріальних і моральних утисків, а також міфу про своє славне минуле часів Київської держави.

Становлення української нації впродовж XVIII – початку ХХ ст. відбувалося під впливом ідей Гердера та Великої французької революції. Український народ зберіг свою самобутність завдяки опору русифікації, матеріальних і моральних утисків, а також міфу про славне минуле часів козаччини.

Висновки й перспективи подальших досліджень. Відродження національної ідентичності в період 20–90-х років ХХ ст. відбувалося під впливом лібералізму та поширення ідеї демократії. Український народ зберіг свою самобутність завдяки опору русифікації, закріпачення та геноциду, а також міфу про славне минуле часів УНР й Козацької держави.

Джерела та література

1. Субтельний О. Історія України / О. Субтельний – К. : Либідь, 1993. – С. 18.
2. Грушевський М. Історія Української літератури : в 6 т., 9 кн. / М. Грушевський – К. : Либідь, 1993. – Т. 1. – С. 85–87.
3. Грушевський М. Історія Української літератури : в 6 т., 9 кн. / М. Грушевський – К. : Либідь, 1993. – Т. 1. – С. 171–173.
4. Бебик В. Великий скіф Будда: філософ, соціоінженер чи пророк, який не знав Бога? / В. Бебик // Освіта регіону. – 2009. – №1. – С. 5–10.
5. Сміт Е. Націоналізм / Е. Сміт – К. : – К.І.С., 2004. – С. 92.
6. Грушевський М. Історія Української літератури : в 6 т., 9 кн. / М. Грушевський – К. : Либідь, 1993. – Т. 1. – С. 318–322.
7. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе / І. Лисяк-Рудницький – К. : Основи, 1994. – Т. 1. – С. 56.

8. Шнаппер Д. Спільнота громадян. Про модерну концепцію нації / Д. Шнаппер – Х. : Фоліо, – 2007. – С. 46–47.
9. Бжезінський З. Велика Шахівниця / З. Бжезінський – Л. : Лілея – НВ, 2000. – С. 17.
10. Пайнс Р. Россия при старом режиме / Р. Пайнс – М., 1993. – С. 82.
11. Костомаров Н. Две русские народности / Н. Костомаров // Собрание сочинений. – СПб. : Изд-во Сытина, 1903. – Кн. 1. – Т. 1. – С. 149.
12. Андерсон Б. Уявлені спільноти / Б. Андерсон – К. : Критика, 2001. – С. 99.
13. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе / І. Лисяк-Рудницький – К. : Основи, 1994. – Т. 1. – С. 57.
14. Гелнер Е. Нації та націоналізм. Націоналізм / Е. Гелнер – К. : Таксон, 2003. – С. 73.
15. Андерсон Б. Уявлені спільноти / Б. Андерсон – К. : Критика, 2001. – С. 67.
16. Шпорлюк Р. Комунізм і націоналізм. Карл Маркс проти Фрідріха Ліста / Р. Шпорлюк – К. : Основи, 1998. – С. 433.
17. Дорошенко Д. Нариси історії України / Д. Дорошенко. – Мюнхен : Дніпрова хвиля, 1966. – С. 14.
18. Тиский М. Народний рух України: становлення Волинської регіональної організації / М. Тиский – Луцьк : Твердиня, 2009. – С. 98.
19. Шнаппер Д. Спільнота громадян. Про модерну концепцію нації / Д. Шнаппер – Х. : Фоліо, 2007. – С. 75.
20. Сміт Е. Націоналізм / Е. Сміт – К. : К.І.С., 2004. – С. 130.